

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kóser vagy tréfli?

Jiddis szócikkek az Etimológiai Szótárban*

4.8. Klezmer [1998]^a 'egyfajta jiddis zene'^b. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *klesmer*^c 'a közép- és kelet-európai zsidó kultúra népi eredetű zenéje'. A jiddis főnév a jiddis *klezmorim* 'zenészek' származéka^d, mely a héber *klezēmer*^e (többes szám) 'hangszerek' főnévre vezethető vissza. A klezmer zenét kisebb hangszeregyüttessel, főként hegedűvel, klarinéttal, nagybögővel és ütősökkel adják elő. Zenei műszó (ESz. 413).

a) Magyarországon a *klezmer* 'zsidó muzsikuszó' szó első előfordulása jóval korábbi: az 1929-ben kiadott Zsidó lexikon félhasábos szócikket szentel magyarzatának. Természetesen akkoriban is a zenetörténettel-judaiztikával kapcsolatos ritkább szakkifejezések közé tartozott, de a Budapester Klezmer Band 1990-es megalakulásakor már szélesebb körben elterjedt, hiszen a zenekedvelő közönség ismerte a műfajt, mivel a külföldi klezmer CD-lemezek jó ideje nálunk is hozzáférhetőek voltak. A történetéről az első magyar nyelvű összefoglaló Bob Cohen tollából került ki ugyanebben az évben. Itt a következő szókapcsolatok szerepelnek: *klezmer darab*, *klezmer együttes*, *klezmer fuvolás*, *klezmer klarinét*, *klezmer lemez*, *klezmer repertoár*, *klezmer zene*, *klezmer zenész*, *klezmer virtuóz*. Egy összetett szó is felbukkan, a *klezmerszeretet*. Mindez ékesen bizonyítja, hogy a 20. század végén a *klezmer* már nemcsak zenei kultúránknak, hanem szókincsünknek is szerves része.

b) Mint az előbbiekből kiderül, jelenti a szó a 'klezmer zenét előadó muzsikuszó'-t is.

c) A jiddis szó átírása *klezmer*.

d) Talpára visszaállítva a nyelvfejlődést: nem a *klezmer* a *klezmorim* derivátuma, hanem a *klezmorim* szó a *klezmer* származéka – tehát korántsem analógián alapuló elvonás eredménye (mint a *szakma* → *szak*).

e) A héber többes számú alak: *klezemer*.

Kiegészítés:

מְזַמֵּר (= קלעזמער) **klezmer, klesmer** 'muzsikuszó'

I. Egyes számban a héber szó זְמִירָה [kəlī-zemer] < זָמַר [zemer] '1. zene, 2. dal' + כְּלִי [kəlī] 'szer'; a képzésre vö. m. *hangszer*, *zeneeszköz* (rég). Rokon nyelvi megfelelői: arámi זְמִירָה [zimere] '1. dal, 2. zene', tör. *Zebur* 'Dávid zsoltárai'. Noha héber eredetű, a többnyire fonetikusán írt, jiddis formájú קלעזמאריים [klezmorim], a héber anyanyelvűek számára furcsa képződmény – mindazonáltal szívükbe zárták. A héb. זְמִירָה [zāmīrā] 'szombati és ünnepnap dal' (főleg többes számban: זְמִירוֹת [zəmīrōth]) ugyancsak előfordul a jiddisben, magyar nyelvű szövegekben *zemirót*, *zōmirajs*, *zmíresz* alakban (Szabolcsi Bence munkáiban *zemirósz*). Egy irodalmi példa: „És a szent jókedvű és elégedett. Dalol és mosolyog egész este. Vacsora után pedig, a *zmíresz* idején, ő maga kezd rá a nótázásra” (Szabolcsi L.: A három kártyás). Népdalban a kicsinyítő képzős זעמערל [zemerl] 'dalocska' is hallható: „Lomir zingen, kinderlekh, a *zemerl* tsuzamen” 'Nos, gyermekek, zendítsünk rá együtt egy dalocskára' (Daloljunk). Az újhéb. זְמִירָה jelentése lehet 'hangszerek' és 'esküvői muzsikuszó' egyaránt.

* Lásd Magyar Nyelv 111. 2015: 117–125. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2015.1.117

II. Ez az egyedüli példa a jiddisben arra, amikor a קלֶמער 'szer' elemet tartalmazó összetétel élőlényre vonatkozik. A 'hangszer' → 'zenész' jelentésváltozás oka a német vagy a szláv szóképzés törvényszerűségeiben keresendő. Az előbbiben általánosak az *-er* végű foglalkozásnevek (*Schuster* 'cipész', *Schneider* 'szabó'), ez utóbbiban ugyancsak képezhető hangszernévből a zenészt jelölő nomen agentis (or. *скрунка* 'hegedű' → *скрунач* 'hegedűs', ukr. *цимбали* 'cimbalom' → *цимбалист* 'cimbalmos').

Arra a kérdésre, hogy mikor léphetett föl a 'hangszer' → 'zenész' jelentésváltozás, csak a régebbi korok szótárai adnának kielégítő választ – ám akkoriban a jiddis lexikológia még gyermekcipőben sem járt. Solem Alekhem regényt írt a berdicsevi hegedűsről, Joszif Drukerről (1822–1879) „Sztempenyu” címen. Ennek 1903-as kiadásában az első oldalon olvashatjuk: זײַן טאַטע איז געווען אַ קלעמער [zayn tate iz geven a klezmer] 'Apja klezmer volt'. Az 1888-as változatban ez a mondat még nem szerepel, tehát valószínűleg ezt követően honosodott meg a szó a jiddisben. A szakirodalomban először 1938-ban alkalmazta Mojszej Jakovlevics Beregovszkij (1892–1961) orosz zenetudós, a klezmer legismertebb kutatója, a Zsidó zenei folklór (1934–1962) című ötkötetes (részint jiddis, részint orosz nyelvű) alapvető munka összeállítója.¹

Népszerű lakodalmas dalokban a szó kicsinyítő képzős alakja is gyakori: „Shpilt zhe mir, klezmorimlekh” 'Húzzátok csak nekem, kis klezmerek' (Motelu), „Shpil klezmer!” 'Játssz, kis muzsikus' (Dalocska zsidó hangnemben).

III. Eljutott a szó a kora középkori Oroszországba is: a замарынь melléknév hapax legomenonként felbukkan a Feodoszjij Pecserszkij (1008 k.–1074) életét leíró 12–13. századi krónikában. Miklosich a szótárában *futilis* 'gyöngye, silány, hiábavaló' [?] jelentéssel adja, míg Szreznjevskij a замарыньи szócikkben utal a замръя 'hangszer' főnévre. Sajnos, további magyarázatot egyikük sem fűz hozzá. A szavak denotátumának ismeretében bizonyára valamilyen fűvös hangszerre kell gondolnunk. Az ar. مزمار [mizmār] 'nádsíp' facsövű, kúpos furatú, szabadtéri előadásokon, polgári és katonai ünnepségek alkalmával szólaltatják meg – mint a jiddisben, itt is a hangszer nevét alkalmazzák a zenészekre. Ez fonetikai okokból nem jöhet számításba az orosz melléknév elődjeként, azonban a két másik forma közül bármelyik mintájául szolgálhatott. A زمر [zamr] elterjedtségi köre meglehetősen szűk, az arab mellett tuareg nyelvjárásokban és a törökben él. A 11. században az orosz a замръ vagy a заммаръ formát vehette át valamely nomád nép nyelvéből.

A rotwelsch zenei szókincsébe tartoznak a következő szavak: *klesmer* 'muzsikus', *klesmerfinniche* 'hárfa' [tkp. 'zenésszerszámok'], *klesmerie* 'zene', *klesmerkate* 'zenészek háza', *klesmern* 'muzsikál'. A cseh tolv. *klezmor* '1. muzsikus, 2. hegedűs' jelentésű.

A *klezmer* szó meghonosodott az amerikai angolban is. Leonard Bernstein több ízben kedélyesen mesélte, hogy apja megtagadta zongoratanára óradíjának kifizetését, mert nem kívánta, hogy klezmer zenész legyen a fiából.

IV. A klezmer zenekart Európa-szerte főként húros hangszereken játszó zenészek alkották. Nemcsak családi eseményeken látták őket szívesen, hanem a zsinagógában, hanuka és szukkot ünnepén is. A 18–19. században kétfajta banda létezett: harsány (dobos-trombitás) és lágy (hegedűs-füvölás) zenét játszó. Lakóhelyükön a klezmerek mindig ugyanolyan hangszereket használtak, mint a falujukban-városukban élő muzsikusok. Zenekaruk szokásos összetétele: első hegedű, második hegedű, brácsa (gyakrabban két második hegedű), kis- vagy nagy-

¹ Itt fejezem ki köszönetem Jávori Ferencnek, aki Beregovszkij Zsidó hangszeres népzene című munkáját elérhetővé tette számomra.

bőgő, klarinét, fuvola, kürt, harsona (néha más, öblös hangú instrumentum), törökdob cintányérral és – cseh meg német területeken – lágy hangú hárfá. Ismertek híres zenészdinasztiák, sokan ma is őseik foglalkozását őrző családnevet viselnek: ném. *Fidelman, Fiedler, Geiger* 'hegedűs', *Pfeifer* 'fúvolyás', *Pauker* 'dobos', *Spieler, Spielman* 'muzsikus', rom. *Ținbălar*, (tör. *santur* 'cimbalom' >) *Psantir* 'cimbalmos', sőt – *Klezmer* 'zenész'. A cimbalom jelentőségét mutatja, hogy a hegedű és a hárfá mellett a prágai zsidó temető számos 17. századi sírkövére rákerült. A zenészek repertoárjában gyakran szerepeltek ismert írók (mint például Solem Alekhem, Percec, Bialik) versei, és sűrűn hívták őket keresztények mulatságaira. Csokonai a következőképpen örökíti meg a zsidó muzsikusokat: „Míg ekképpen üzük a terhes unalmot, / Várván az ebédet, hegedűt, cimbalmot: / Ím, a toponári zsidók békerülnek, / És muzsikájokkal helyekre leülnek” (Dorottyá).

Irodalom: AHWB. 1508; AY. 55; БЕРЕГОВСКИЙ 1987: 20–23; BIHARI 1978: 58; BLAU–LÁNG 1941: 34; BORGÓ 2003; BRAUN 1988; CEDH. 200. 1–2; COHEN 1990: 96–102; DJBA. 417; DT. 403; DWJH.² 111; GDM. 396; GESENIUS 2006: 247, 414; GOLD 1981b: 208; GOLDIN 1994: 71, 249, 269; GWB. 45; HANGB. 134; HED. 146; HENDLER 1993: 101–102; HERZOG–RAVID–WEINREICH 1969: 281–282; EPC. 328, 476; JL. 3: 737–738; JWb. 103; LANDMANN 1992⁴: 179; LPGL. 213; МАЙЗЕЛЬ 1983: 151; MEYD. 180, 237; МСРЯ. 927. és 930. hasáb; OIȘTEANU 2005: 175–180; OTED.³ 407, 522; PLOTKIN 2001: 61; ПРИЛУДА 1978: 259; PRIBLUDE 1987: 12; RAJ 1999: 57–60; PEC. 256–257; RODE 1976: 173; ROSTEN 1983: 186–187, 2006²: 311–313; SALMEN 2000: 60–61, 68; SIMON 1993²: 41–42; SLOBIN 1984; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 121; SZABOLCSI 1999: 38, 84, 92, 99, 164, 222, 237; Tolv. 39; WEILAND 1999: 99100; WEXLER 2006a: 777; WORRELL 1948: 66–68; WR.² 170; YEHD.² 220, 293; ZVONKO 1976: 166–169, 173; ZsBp. (1): 262, 272; ZsHL. 138, 252; ZsL. 490.

4.9. Kóceráj [1930] 'szegényes, elhanyagolt üzlet'.^a Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, származékszó, a *kóc* főnév *-eráj* végződéssel ellátott alakja. Ez a szóvég német jövevényszavak végződése alapján jött létre, vö. *kupleráj*, *puceráj*. 2. Jiddis jövevényszó, magyar képzéssel, vö. jiddis *chozer* 'udvar, tanya'. A jiddis szó az azonos jelentésű *cházër* főnévre vezethető vissza. A fenti módon keletkezett *-eráj* végződésnek itt névszóképző szerepe van. A bizalmas társalgási nyelv szava (ESz. 416).

a) Ennél szélesebb a jelentése, vö. az ISzSz. meghatározásával: „kicsi, gyengén felszerelt műhely, üzlet, kocsmá”.

Kiegészítés:

חַצֵּר (= חַצְעֵר) *khatser* '1. udvar, 2. tanya'

Mivel a második etimológia a TESz.-ben még nem szerepel, nem világos, hogyan kapcsolódik a szó a jidd. 'udvar' jelentésű főnévhez. A jiddis szó megvan ugyan a németben, de ott sem a rendetlenség kifejezésére: *Chozer, Gozer* 'udvar', vö. újhéb. חַצֵּר [hašër] < óhéb. חַצְוֹר [hāšōr] '1. bekerített terület, udvar, 2. falu' ~ szíriai arámi חַיִּרְתָּא [hēyrətā] 'tábor', ugar. חֲזַר '1. gazdasági épület, 2. (hosszúság-mértékegység)'. Az ESz. szócikke a *kóceráj* jelentésének csak egyik fontos mozzanatát említi, ám a másikat – a piszkosságot – nem. Vö. a MSz. adatával: *kóceráj* (biz, iron) '1. kellemetlen, piszkos hely, 2. kis, olcsó kocsmá, üzlet'; börtönnyelvi jelentése '1. épület, 2. rendetlen helyiség'.

Irodalom: BARTA 1912: 231; BATÓ 1902: 148; BIHARI 1983: 177; BLAU–LÁNG 1941: 17; CEDH. 229.3; DSY. 36; DUL.² 382–383; ÉKsz.² 719; ÉrtSz. 4: 271; EWUng. 1: 764; GWB. 16; HCL. 298; ISzSz. 550; EPC. 306; KÁLNÁSI 2005: 469; KISS 1970; MASz. 239; MBSz. 136; MEYD. 185; MSz.

160; OSzólKm. 272; PEC. 504; ROSTEN 2006²: 124–125; TANKÓ 2003: 254; TESz. 2: 572; Tolv. 19; TSz. 17; TCHJI. 765–766; VERSCHIK 2000: 7; WIENER 1898: 623.

4.10. Kóser [1727] 'a vallásos zsidóság étkezési előírásainak megfelelő'. Jiddis jövevény-szó, vö. hazai^a jiddis *k'ōšar*, *k'ōšar*^b 'rituális szempontból tiszta, ehető', német jiddis *koscher* 'ugyanaz; helyes, illő, gyanún felül álló'. A jiddis szó a héber *kōšēr*^c 'rituális szempontból tiszta, ehető (étel)' főnévre vezethető vissza. A *kóser* elsősorban vallási műszó. A bizalmas társalgási nyelvben a *nem kóser* 'gyanús, kifogásolható' szószerkezetben használatos (ESz. 438).

a) A jiddist nyugati és keleti jiddisre szokás felosztani, s mindkettő tovább tagolható. Hutterer szerint a két nagy nyelvjárás közötti választóvonal éppen Magyarországon húzódott, Kerler térképén az ország nyugati határán vonul végig.

b) Az indexben szereplő *e* hiányzik a hangjelöléssel foglalkozó részből. Egyszerűbben: svá (ə).

c) A héber szó helyesen *kāšēr* (vö. I. pont).

Kiegészítés:

כשר (= קשער) **kosher, kosher** 'megfelelő'

I. A posztbiblikus héb. כָּשֵׂר [kāšēr] 'megfelelő, alkalmas' (~ ugar. *ktr* 'ua.', akk. *kašāru*[m], *kešēru* 'sikerül') származéka a gazdag jelentésmezővel rendelkező jidd. כשר [kosher]. Egy közmondás szerint טרפה קערבל אַ בעסער אַ כשרער גראָסן איידער אַ טרפה קערבל 'Jobb a kóser [= becsületes úton szerzett] fillér, mint a tréfli rubel'.

II. A *kóser* mai köznyelvi jelentései: '1. hamisítatlan, igazi, 2. jó, remek', a diáknyelvben 'finom' vagy 'klassz' is. Kifejezésekben: *ez nem kóser* 'gyanús, kifogásolható, nem egészen tiszta vagy megbízható (vmely dolog, ügy vagy személy)'. Nagy mesemondónk szintén ismerte e szót: „– Különben sem *kóser* [= szalonképes] ember a »barát« énelőttem – folytatá megjegy-zéseket Micu – , azt mondják, hogy mikor audiencián volt a császárnál, megesküdtött, hogy semmi mozgalomban sem fog részt venni. El is ájult” (Jókai M.: Enyim, tied, övé).

Honatyáink is élnek néha vele: „Tematikus szakkiállítás téma nélkül olyan, mint a *kóser* szalonna – nincs” (Frajna I. ON 1991. május 27).

Származékai: *kóserül* 'az étkezési szokások betartásával (süt, főz)', *kaserol*, *kaserolja magát* 'mentegetőzik, kifogásokat keres': „Nagy az illem: Dönci dekkol *kaserol*” (Határ Gy.: Hekus Dönci). Napjaink tolvajnyelvében '1. priusz nélküli (személy), 2. (olyan személy, aki-nél elfogatásakor nincs bünjel)' (vö. III. pont). A régi nyelvben megvolt a *kásern* 'tisztázza magát a bajból' ige és a *kóserul*, *kóserül* 'jól' határozószó.

III. A németben a *koscher* (a 18. sz.-tól) a magyarhoz hasonlóan '1. tiszta, 2. szabad, 3. gyanún felül álló, 4. nyelvj. (Pfalzisch) egészséges' jelentésben él: *die Sache scheint mir nicht ganz kosher* 'a dolog nekem nem tűnik teljesen kósernek', nyelvj. (Westmünsterland) *dat is nich kooscher* 'nincs rendben'. Bécsben mondják: *mir is net kosher* 'nem érzem jól magam'. Származéka a *koschern* '1. biztosítja magát (váratlan meglepetés ellen), 2. eltávolít, elrejt (nyomra vezető tárgyat) (vö. II. pont), 3. tartozást kiegyenlít'. Az angol *kosher*, *kasher* hasonló jelentései közül néhány: *a kosher Jew* 'étkezési szokásokat betartó zsidó' (< jidd. אַ כשרער ייד [a kosherer yid], vö. m. nyelvj. *kóserzsídó* 'ortodox zsidó'), *Is he kosher?* 'Megbízható?', *this deal is kosher* 'ez tisztességes üzlet', *something isn't kosher here* 'itt valami büzlík' (vö. ném. *da ist etwas nicht kosher* 'ua.'). Amerikai detektívregényekben közkedvelt kifejezés. Ige-ként is előfordul: *to kosher / kasher meat by salting* 'sózással húst kaserol'. A *kosher* lehet bármi, ami valamely célra megfelelő: *kosher meat* 'finom hús', *kosher girl* szűz lány, *kosher*

paper 'elfogadható dolgozat'. Sőt: *Shut your kosher little eyes* 'Csukd le szép kis szemed', énekli bölcsőben szunnyadó gyermekének a szerető anyja.

Ismeri a szót a cseh és a holland nyelv is: cseh *košer* 'kóser', *košerovati* 'kaserol', *košerák* 'rituális vágáshoz használt kés', holl. *koosjer* 'kóser', *dat zaakje is niet koosjer* 'nem kóser a dolog'.

Irodalom: AHWB. 461–462; AY. 57–58; BDE. 570; BÍRÓ 2004: 9; BLAU–LÁNG 1941: 34–35; CEDH. 289.1; DAS. 310–311; Diáks. 88; DSUE.⁸ 659; DSY. 77; DT. 677–678; DWB. 784; DWJH.² 114–115; ÉKsz.² 740; ÉrtSz. 4: 349; ESJČS. 225; EWUng. 2: 805; FAZAKAS 1991: 129; FWB. 3: 1578–1579; GWB. 41–42, 47; HCL. 419; HMKsz. 493; HMM. 61; ILDU. 4: 1592; JL. 3: 874, 5: 1261; JWb. 106; LANDMANN 1992⁴: 185; MASz. 215, 242; MBSz. 138; MEYD. 213; MMA. 22; MSz. 162; MSzt. 2003: 190; MTolvSz. 31, 32; PIIRAINEN 1999: 27; PJSz. 29; PWB. 4: 494; RAJ 1999: 160–163; REJZEK 2001: 305; ROSTEN 1983: 195–197, 2006²: 322–328; RWB. 4: 1274; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 126; SzegSz. 1: 816; TESz. 2: 586–587; Tolv. 42; TSz. 36; WBJL. 116; WEINREICH 2008 (1): 201; WEX 2006: 176–177; WIENER 1898: 340–341; WR.² 181; YEHD.² 266; YPP. 86; ZsBp. (2): 647; ZsHL. 100.

(Folytatjuk.)

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

LEVÉLSZEKRÉNY

Péter László írja: Mészöly Gedeon nyomán, Csokonai Vitéz Mihály ürügyén hajdanán fölhívtam a figyelmet egy jellegzetes, középkori eredetű névadási szokásra (Nyr. 115. 1991: 287). Meglepett, hogy most elhunyt kedves barátomnak, HAJDÚ MIHÁLYnak figyelmét elkerülte, s összefoglaló nagy művében (Általános és magyar névtan, Személynevek. Osiris Kiadó, Budapest, 2003) nem is említi. Ez annál föltűnőbb, mert külön kategóriaként tárgyalás nélkül könyvében hoz idevágó példákat. Időszerűségét pedig az adja a kérdésnek, hogy még a 19. század végén is akad példa az efféle névadásra. Érdekes, hogy a hetven éve elhunyt Beck Fülöp (1873–1945) szobrászművész mennyire tudatosan élt e feledésbe ment középkori hagyománnyal.

A Magyar életrajzi lexikon szerint Pápán, a Magyar zsidó lexikon szerint Vágújhelyen született. Az időpont azonos: 1873-ban. A Magyar életrajzi lexikon tüzetesebb: június 23-án. A szülőhely eldöntésére – ilyen messziről – nem vállalkozhatom; a művészettörténészek kötelessége a fölkatott anyakönyv alapján igazat tenni.

A neve a különleges. Nem születésekor kapta, hanem később maga vette föl. Az megint rejtély, hogy lett a rendszerint csak kezdőbetűvel rövidített *Ö.* a lexikonokban *Ödön*-né, amikor a mester csak a művészi foglalkozását akarta ezzel jelölni: az Iparművészeti Főiskola ötvös szakán tanulta meg művészetének alapjait. Ekkor ismerte meg e művészeti ág hazai történetében úttörő szerepet játszó Kecskeméti Ötvös Péternek (Nagyvárad, 1637. – Kassa, 1680) a drágakövekről és az ötvösségről írott könyvét (1660?), s az ő példájára illesztette nevébe az *Ö.* betűt.

Egy ideig így is írta a nevét: *Beck ötvös Fülöp*. A kis kezdőbetűs írás elárulja, hogy ő sem volt biztos, névül vagy csupán foglalkozásának jelzéséül, jelzőként alkalmazza. „Akkor még – írta – hittem ebben a pályában, és az ötvös jelzővel felemelve képzeltem magam” (Rippl-Rónai József emlékezései – Beck Ö. Fülöp emlékezései. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 1957. 186).

De nem véletlen, hogy hová! Lehetett volna *Ötvös Beck Fülöp*, *Ö. Beck Fülöp*, mint manapság szokás, ha az azonos nevéek meg akarják magukat különböztetni, többnyire szü-